

УДК 008:821.161

DOI <https://doi.org/10.32782/2412-933X/2024-XXI-6>

АПОКАЛІПСИС: НОВЕ ЗНАННЯ ЧИ РУЙНАЦІЯ УСТАЛЕНОГО ПОРЯДКУ (ОНТОЛОГІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В АНТИУТОПІЯХ)

Новик Ольга

доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української та зарубіжної літератури
і порівняльного літературознавства
Бердянський державний педагогічний університет
ORCID ID: 0000-0001-6039-0221

У статті розглянуто повсякденність художнього твору у фантастичному творі крізь призму апокаліптичних мотивів. Метою дослідження є переосмислення апокаліптичної складової повсякденності твору Урсули ле Гуїн «Ті, що покидають Омелас». Методами літературознавчого аналізу є герменевтичний, психологічний, розгляд повсякденності.

Апокаліпсис, починаючи з біблійних книг, передбачає чітку послідовність подій, структуру й образи, що мають інтертекстуальні впливи на подальшу літературу християнського світу. Пряме й опосередковане підпорядкування впливу біблійних мотивів на творчість письменників як «великого коду» (Н. Фрай) позначилося в різних жанрах. Один із таких жанрів – це антиутопія різного роду, зокрема і соціальна фантастика. Повсякденність соціальній фантастиці підпорядковується не тільки жанровим вимогам відтворення дійсності, але й співвідношенню складових Lebenswelt. Dasein, морального, духовного, речового світу й культурних кодів. Творчість Урсули ле Гуїн є тому підтвердженням. Оповідання «Ті, що йдуть з Омеласа» за жанровим визначенням самої авторки є психоміфом, поєднує риси антиутопії в соціальній фантастиці, психологічної притчі. Моральні імперативи, що розглядаються письменницею, не тільки стосуються можливості створення ідеальної держави, де загальне щастя можливе через горе окремих громадян, а підпорядковуються проблемам вибору людиною життєвого шляху, почуття провини, співпереживання, покоління і релігії та багатьох інших морально-етичних аспектів взаємодії людини й суспільства. Паралелі до апокаліптичних мотивів постають уже від міркувань про можливість щастя без радості, без емпатії, потім співвідносяться з вибором земного шляху й віри / невіри у Страшний Суд із почуттям провини, щастя Омеласу протиставляється пекельним мукам дитини, а шлях з Омеласу є пошуками спасіння душі. Тож зміна існування для тих, хто вирішив піти з позірно ідеальної держави, є руйнацією усталеного порядку, але водночас, як і в Апокаліпсисі, Страшний Суд є можливістю почати нове життя, змінитися на краще. Страх перед змінами, невідомим одних мешканців змушує притлумлювати совість, забувати про чуже горе й бути щасливим, забуваючи провину, а інших змушує до рішучих дій, зміни усталеного буття. Повсякденність Омеласу одних руйнує, інших підштовхує до спасіння власної душі.

Ключові слова: повсякденність, психоміф, антиутопія, апокаліпсис.

Novyk Olha

Doctor of Philological Sciences, Professor,
Professor of the Department of Ukrainian and Foreign Literature
and Comparative Literature
Berdyansk State Pedagogical University

APOCALYPSE: NEW KNOWLEDGE OR THE DESTRUCTION OF THE ESTABLISHED ORDER (ONTOLOGY OF EVERYDAY IN ANTI-UTOPIA)

The article examines the everydayness of a work of art in a fantastic work through the prism of apocalyptic motifs. The purpose of the study is to rethink the apocalyptic component of everyday life in Ursula Kroeber le Guin's work "The Ones Who Walk Away from Omelas". The methods of literary analysis are hermeneutic, psychological, consideration of everyday life.

The Apocalypse, starting with the biblical books, has a clear sequence of events, structure and images that have intertextual influences on the subsequent literature of the Christian world. The direct and indirect subordination of the influence of biblical motifs on the work of writers as a "great code" (N. Frye) affected various genres. One of these genres is anti-utopia of various kinds, including social fiction. The everydayness of social fiction is subject not only to the genre requirements of the reproduction of reality, but also to the ratio of the components of the Lebenswelt. Dasein, moral, spiritual, material world and cultural codes. Ursula le Guin's work is a confirmation of that. The story "The Ones Who Walk Away from Omelas", according to the genre definition of the author, is a psychomyth, combines features of anti-utopia in social fiction, psychological parable. The moral imperatives considered by the writer relate not only to the possibility of creating an ideal state, where general happiness is possible at the expense of the grief of individual citizens, but are subject to the problems of a person's choice of life path, feelings of guilt, empathy, generations and religions, and many other moral and ethical aspects of human interaction and society. Parallels to apocalyptic motifs appear already from considerations about the possibility of happiness without joy, without empathy, then they are correlated with the choice of an earthly path and belief/disbelief in the Last Judgment with a sense of guilt, and Omelas is contrasted with the hellish torment of a child, and the path from Omelas as a search for the salvation of the soul. So the change of existence for those who decided to leave the apparently ideal state is the destruction of the established order, but at the same time, as in the Apocalypse, the Last Judgment is an opportunity to start a new life, to change for the better. The fear of changes, the unknown, forces some residents to suppress their conscience, forget about other people's grief and be happy, forgetting guilt, and forces others to take decisive actions, to change their established existence. The everydayness of Omelas destroys some, and pushes others to save their own souls.

Key words: *everyday life, psychomyth, anti-utopia, apocalypse, Ursula le Guin.*

Жанр антиутопії дуже часто поєднується з апокаліптичними мотивами. У літературознавстві бракує праць, де б досліджувалася повсякденність антиутопії, а надто апокаліпсису. Тому тема є актуальною й новаторською.

Метою дослідження є переосмислення апокаліптичної складової повсякденності твору Урсули ле Гуїн «Ті, що покидають Омелас». Методами літературознавчого аналізу є герменевтичний, психологічний, розгляд повсякденності.

Апокаліпсис у культурі є неоднозначним поняттям. З грецької перекладається як «нові знання, відкриття, одкровення». Найчастіше в широкого загалу асоціюється з назвою біблійних книг.

«Найвідоміший апокаліпсис, – зазначено в «Лексиконі загального та порівняльного літературознавства», – склався в юдео-християнській словесності, починаючи з кількох

століть до Христа й закінчуючи I ст. н. е. Він зумовлений атмосферою тривоги і зневіри, що характерно для ситуації державно-політичної нестабільності юдейського суспільства, яке пережило розпад царства, ряд кровопролитних війн, окупацію та катастрофу вавилонського полону, громадянську війну часів Макавеїв та експансію з боку гелліністичного оточення, вінцем якої став римський протекторат» [1, с. 36].

Апокаліптичними вважають книгу пророка Даниїла зі Старого Завіту, апокрифи Єноха, Авраама, Петра, Павла, Марії та інші, зрештою, «Одкровення Іоанна Богослова», де є знання про те, що має передувати другому пришествю Ісуса Христа. Оскільки описуються численні катаклізми, руйнація усталеного порядку, люди це сприймають як кінець світу. Очікування кінця світу породжує низку есхатологічних мотивів у літературі, проте, вочевидь, важливо не ототожнювати апокаліптичну й есхатологічну складові повсякденності художнього твору з філософської точки зору.

Для переосмислення апокаліптичних мотивів ХХ ст. у європейському, канадському й американському романі на перетині модернізму та постмодернізму важливу роль має праця Т. Геффернана «Постапокаліптична культура: модернізм, постмодернізм і роман ХХ ст.» [2, 2008].

Апокаліпсис як форма наративу, що має чіткий порядок послідовності подій, як у біблійних апокаліптичних текстах, оприявнює смисл людського буття в сучасну епоху, постає у працях Ф. Кермоуда [4].

У дисертації М. Кірячок «Візії апокаліпсису в українському постмодерністському романі» [5] йдеться про психологічний апокаліпсис, стверджується, що він «пов'язаний з категоріями «концепція дійсності» та «концепція людини», психологічний апокаліпсис стає змістовою тенденцією постмодерної літератури» [5, с. 32].

Кінець світу для людини є руйнуванням її повсякденності. Тож апокаліпсис для пересічної особистості зазвичай асоціюється зі страхом перед змінами, що загрожують її щастю, її життю, розміреному існуванню.

Ще в літературі Пізнього Середньовіччя апокаліптичні мотиви поставали поруч зі спробою підтвердити / спростувати обумовленість приходу кінця світу власне вчинками самих людей, а ще точніше – їх гріховністю. Кара Божа як покарання за гріх. Це і війни, нашествия, навали, моровиці й інші жахи.

Попри те, що від давнини до сучасних антиутопій минуло багато часу, основа апокаліптичних мотивів та їх інтерпретації в літературі, що обтяжена Великим Кодом (Н. Фрай), тобто постхристиянського світу, неминуче підпадає під онтологію повсякденності пересічного грішника. Водночас апокаліптичні складові – це не тільки очікування невідомого, але й Страшний Суд і справедливе рішення.

Повсякденність в антиутопіях є явищем контраверсійним, оскільки поєднує можливості вигадки й реальності. В енциклопедії є визначення антиутопії: «Антиутопія (від *анти...* та *утопія*) – критичне зображення в художній літературі або кінематографі небезпечних тенденцій і наслідків соціальних експериментів, антигуманної сутності державної системи, яка під виглядом «поліпшення» та припадних ідеалів спирається на насильство, облудну ідеологію, придушення свободи й аморалізм» [6].

Тож від «Левіафана» Т. Гоббса, крізь «Мандрі Лемюеля Гуллівера» Дж. Свіфта, «Скотного двора» Миколи Костомарова, і до «Голодних ігор» (The Hunger Games, 2008) С. Коллінз бачимо обіграння соціальних експериментів і те, як вони впливають на повсякденність героя в художньому світі.

Повсякденність як онтологічну проблему досліджено в роботах М. Гайдеггера, який розглядає людське буття крізь призму трьох модусів турботи, через виміри часу, поєднані

практичний і теоретичний світ. У праці М. Гайдеггера «Буття і час», як зауважують науковці, йдеться про парадокси буття: «Отже, буття, щоб дізнатись, що живе в нас від самого буття, від його істинності та початковості, треба зруйнувати структуру повсякденності. Тут безсилі антропологія, гносеологія і навіть найдосконаліший філософський дискурс. Необхідно витворити багатомірний проєкт, у якому масштаб світобудови кожного разу центрується у точці одиничного існування не лише у просторі, але й у часі, при цьому не втрачаючи повноти та цілісності того, що відбувається. Dasein – це місце перехрещення світових та екзистенційних координат» [3, с. 168]. Учений розрізняє повсякденність (сфера, де людина стає об'єктом, що відокремлює Dasein від буття) і буденність, а також культурну норму (кодує і символізує сутності).

У другій половині ХХ століття, крім соціальної антиутопії, з'являється низка жанрових різновидів антиутопії, серед яких вчені виділяють антиутопії гротескно-сатиричну, філософсько-психологічну, інтелектуально-іронічну спрямованість, роман-пародію, роман-метафору, роман-енциклопедію, роман-детектив [7, с. 221]. Г. Сабат виокремлює такі риси антиутопії, як попередження й застереження [8, с. 37]. Для розуміння онтології повсякденності важливо згадати ще один термін «дистопія», що охоплює ще й філософську складову в переосмисленні світу.

Апокаліптичні мотиви антиутопій можуть звучати на різному рівні текстів: у повсякденності героя антиутопії – від глобальної катастрофи, що здатна зруйнувати планету, до руйнування життя одного індивідуума цього суспільства, для якого певна подія стає кінцем / початком нового життя. Від самого початку існування поняття «апокаліпсис» воно містило в собі подвійну природу – поєднувало завершення одного стану і перехід в інший.

Розглянемо, якою постає апокаліптична складова для повсякденності героїв короткої антиутопії Урсули ле Гуїн *The Ones Who Walk Away from Omelas* («Ті, хто йдуть з Омеласа», або ж «Ті, що покидають Омелас»). Оповідання, яке було відзначене премією Гюго за 1974 рік, має авторським визначенням психоміф. Отже, акценти змалювання повсякденності зміщуються в площину духовності.

Чіткий порядок подій в повсякденності мешканців Омеласа підтримує устрій, за якого суспільство видається щасливим. Незмінність того, що відбувається, поєднана з вибором, який усе ж мають здійснити герої твору. Доля кожного складається за певним алгоритмом, як в апокаліпсисі. Вибір моральний.

Оповідання-притча, або ж, за авторським визначенням, психоміф, утворене внаслідок жанрової дифузії, зачіпає одну з вічних проблем: чи виправдане існування суспільства, де добробут і щастя більшості тримаються на стражданнях небагатьох.

Виділяють такі риси антиутопії:

«Для антиутопії характерними є:

- тісний зв'язок із реальністю, яка викликає різке несприйняття автора;
- гостра критика насильницької, тоталітарної держави (державного апарату) на різних рівнях;
- конфлікт особистості з державою, яка придушує її волевиявлення;
- головна проблема – духовна деградація людини в умовах насильства й пошуки духовного спротиву насильству;
- широке використання засобів комічного (соціальної сатири, гротеску тощо) з метою розвінчання суспільного абсурду, антигуманної сутності державної системи, ідеологічного, адміністративного й інших видів соціального тиску;
- зображення суспільства «із середини» – очима людини, яка переживає складний конфлікт із державою, нерідко перенесений у психологічну площину;

- створення негативної моделі суспільної системи;
- викриття хибних міфів, колективної міфологічної свідомості, на якій нерідко тримається система насильства» [6].

В оповіданні, яке ми розглядаємо, найбільш яскраво виражені кілька ознак антиутопії. Про зв'язок із реальністю у фантастичному творі йдеться тільки опосередковано через сприйняття читача художньої реальності, комічне також відсутнє. Проте у творі чітко виступає конфлікт особистості з позірно ідеальною державою, викриття міфу про можливість загального щастя на неприйнятті чужого горя, пошуки спротиву насильству, переосмислення повсякденності «із середини» – усе це уможливорює прогностична функція соціальної фантастики.

Ще один важливий момент для переосмислення оповідання «Ті, що йдуть з Омеласу» – це поєднання рис антиутопії, психоміфу й соціальної фантастики. Повсякденність, створена авторкою, підпорядковується переосмисленню шляху, яким буде розвиватися суспільство: «Ключовою ознакою, яка відмежовує антиутопію від інших фантастичних творів, є зображення моделі суспільства, яка суперечить принципам гуманізму, і конфлікт особистості з нею. Фантастика в антиутопії зумовлена не тільки авторською свідомістю, а й зв'язком із реальною дійсністю, це насамперед виявлення хибних тенденцій сучасності або прогнозування жахливого майбутнього» [6].

Питання про те, чим постає апокаліпсис для повсякдення людини в оповіданні «Ті, що йдуть...», має ґрунтуватися на способі зображення художнього світу, з урахуванням авторської дефініції жанру. Чим для героїв має стати вибір піти зі своєї країни? З одного боку, таке рішення зруйнує звичний світ жителів Омеласа, з іншого боку, людина зможе здобути нове життя, нові почуття від усвідомлення власної можливості до очищення. Паралель до етапів апокаліптичного дійства: очікування на вибір у дочасному житті між гріхом і каяттям, очікування Страшного Суду і страх перед невідомістю, нове життя для праведника. Усі ці стадії проходять герої твору, але фінал у кожного свій.

Ще одна промовиста деталь, що ґрунтується на антитезі радість – горе, щастя – страждання, – це використання образів двох дітей. Одна дитина, яка під час свята грає на дерев'яній флейті й викликає загальну радість, а інша – викликає почуття огиди, а отже, й небажання відчувати провину, страх перед можливим руйнуванням усталеної світобудови Омеласа.

Прикметно, що повсякденність Омеласа – повсякденність без церкви, на чому наголошує авторка, описуючи щасливих людей: «релігії – так, духівництву – ні», перемога філософії щасливого життя і відсутність почуття провини, – нагадує місце перебування праведників, такий собі земний рай без лиха, тривоги і воєн. Водночас розплатою за суспільне щасливе буття є страждання дитини-інваліда, про які загал воліє не думати. Філософська складова переосмислення онтології повсякденності пов'язана із християнським сприйняттям почуття провини, гріховності, розуміння, що загальне спасіння засновується на чийось стражданнях. Проте, на відміну від християнської доктрини добровільної самопожертви Христа заради людей, дитина-страдник в Омеласі приречена іншими на таку долю.

Прикметно, що Омелас описано під час святкування свята Літа, що є втіленням радості від перемоги життя. Обмежений простір у долині із чарівною природою нагадує утопію Вольтера «Кандид, або Оптимізм» про чарівну країну Ельдорадо, оточену горами, де всі живуть щасливо. Проте, якщо країну Ельдорадо описано як таку, де всі молилися, дякуючи Богу за щасливе життя, не було ні тюрми, ні злочинців, ніхто не хотів іти звідти, а Кандид із товаришем пішли тільки тому, що один поспішав до коханої, а інший хотів похвалитися багатством, то у творі Урсулі ле Гуїн інші думки й почуття рухають героями твору.

Власне героя у творі про Омелас як такого немає, адже йдеться про узагальнені категорії, немає жодного власного імені в персонажів, а всі вони є частинками повсякденності Омеласу.

Опис Омеласа без конкретики, але із численними відсилками до можливих реалій життя читачів уможливорює конструювання повсякденності близької для кожного і спроби приміряти на себе проблему морального вибору. Читач уже у власному повсякденні може знайти паралелі морального вибору мешканців Омеласа, бо ж не так багато в сучасному суспільстві здатні до емпатії, а кількість дітей-аутистів, людей із різними фізичними і психічними вадами зростає. Тому проблемне питання з антиутопії про можливість бути щасливим, коли поруч хтось страждає, переходить із повсякденності художнього твору в реалії повсякденності читача. Авторка згадувала В. Джеймса як такого, хто нагадав їй про моральну проблему суспільства, що хоче бути щасливим попри нещастя окремих людей. Переосмислення ж цієї проблеми у психоміфі без чіткого розгортання сюжету, звичної структури художнього жанру антиутопії потребувало майстерності письменниці. Ще один важливий аспект переосмислення повсякденності оповідання «Ті, що йдуть з Омеласу»: людина вибирає піти з країни позірною загального щастя, але не здійснює спробу змінити повсякденність для всіх. Моральний вибір, що здатен порятувати душу окремої людини, але прищестя месії, який би змінив світ для всіх, не відбувається. Руйнувати країну щастя ніхто не береться, ніхто не наважується позбавити відчуття щастя інших, бо, власне, це неможливо для окремої людини. У кожного з Омеласу власний апокаліпсис.

Повсякденність в антиутопіях соціальної фантастики є явищем контраверсійним, оскільки поєднує можливості вигадки й реальності. Dasein для моральних імперативів психоміфу нерозривно поєднано з культурними нормами автора і читача, хоча й реалізовано в повсякденності вигаданого світу.

Отже, розгляд апокаліптичної складової в антиутопії Урсули ле Гуїн уможливорює переосмислення філософії буття пересічної людини як співтворця усталеного порядку, моральних імперативів суспільства. Структура апокаліпсису, спроектована на повсякденність художнього світу психоміфу, поєднує низку ключових моментів: щасливого буття через страждання іншого, можливості прогностичної функції фантастики авторкою використані для демонстрації духовної частини повсякденності, проблеми вибору.

Література:

1. Волков А. Апокаліпсис. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С. 36–38.
2. Heffernan Teresa. Post-Apocalyptic Culture: Modernism, Postmodernism, and the Twentieth-Century Novel. Toronto : University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division, 2008. 224 p.
3. Бочуля О. В. Онтологічний вимір повсякденності у філософській концепції М. Гайдеггера. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія.* 2012. Т. 20, вип. 22 (4). С. 161–170. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22\(4\)_33](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22(4)_33).
4. Kermode Frank. The Sense of an Ending: studies in the theory of fiction / Frank Kermode. New York : Oxford University Press, 1967; 2nd edition, 2000. 206 p.
5. Кірячок М. В. Візії апокаліпсису в українському постмодерністському романі : дис. ... кандидата філологічних наук : 10.01.01 українська література / Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2016. 195 с.
6. Ніколенко О. М. Антиутопія. *Велика українська енциклопедія.* URL: <https://vue.gov.ua/Антиутопія> (дата звернення: 23.10.2022).
7. Пархоменко І. І. Антиутопія: інтерпретація в сучасному літературознавстві. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* 2011. № 963. Сер.: Філологія. Вип. 62. С. 217–222.
8. Сабат Г. У лабіринтах утопії та антиутопії. Дрогобич : Коло, 2002. 160 с.

9. Ursula K. Le Guin. *The Ones Who Walk Away from Omelas* 1973. <https://www.ceremade.dauphine.fr/~ekeland/lectures/Mathematical%20Models%20in%20Social%20Sciences/ursula-k-le-guin-the-ones-who-walk-away-from-omelas.pdf> (дата звернення 19.01.2024).

References:

1. Volkov, A. (2001). Apokalipsys. Leksykon zahalnoho ta porivnialnoho literaturoznavstva [Apocalypse. Lexicon of general and comparative literature studies.] Chernivtsi: Zoloti lytavry. P. 36–38 [in Ukrainian].
2. Heffernan Teresa (2008). *Post-Apocalyptic Culture: Modernism, Postmodernism, and the Twentieth-Century Novel*. Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division. 224 p.
3. Bochulia, O.V. (2012). Ontolohichniy vymir povsiakdennosti u filosofskii kontseptsii M. Haidehhera [The ontological dimension of everyday life in M. Heidegger's philosophical concept]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Filosofiia. Sotsiologiia. Politologiia*. Vol. 20, Issue 22 (4). P. 161–170 [in Ukrainian].
4. Kermode, Frank (2000). *The Sense of an Ending: studies in the theory of fiction* / Frank Kermode. New York: Oxford University Press, 1967; 2nd edition. 206 p.
5. Kiriachok, M.V. (2016). Vizii apokalipsysu v ukrainskomu postmodernistskomu romani [Visions of the apocalypse in the Ukrainian postmodern novel]. *Candidate's thesis*. Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv. 195 p. [in Ukrainian].
6. Nikolenko, O.M. Antyutopiia. Velyka ukrainska entsyklopediia [Anti utopia. Great Ukrainian encyclopaedia]. Retrieved from: <https://vue.gov.ua/Antyutopiia> [in Ukrainian].
7. Parkhomenko, I.I. (2011). Antyutopiia: interpretatsiia v suchasnomu literaturoznavstvi [Dystopia: interpretation in modern literature studies]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina*. № 963. Ser.: Filologiia. Issue 62. P. 217–222 [in Ukrainian].
8. Sabat, H. (2002). U labiryntakh utopii ta antyutopii [In the labyrinths of utopia and dystopia]. Drohobych: Kolo. 160 p. [in Ukrainian].
9. Ursula K. Le Guin (1973). *The Ones Who Walk Away from Omelas* 1973. Retrieved from: <https://www.ceremade.dauphine.fr/~ekeland/lectures/Mathematical%20Models%20in%20Social%20Sciences/ursula-k-le-guin-the-ones-who-walk-away-from-omelas.pdf>.